

HAJNÁCZKY TAMÁS ATTILA

Kényszerasszimiláció versus „modernebb cigánytelepek” a szocialista korszakban

A CS-lakás-program Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a levéltári források tükrében

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.4.3>

Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben a hatalom az úgynevezett „cigánykérdés”-en elsősorban a „kóbor cigányok” megregulázását értette. A minisztériumok rendészeti és közegészségügyi intézkedéseket, rendeleteket hoztak, valamint mindent elkövetettek a karhatalmi szervek bevonásával, hogy elérjék a vándorló cigányok letelepítését. Ebben az időszakban az illetékes hatóságok és a minisztériumok eltérően viszonyultak a „kóbor cigányokhoz” és a cigánytelepi lakosokhoz, az utóbbiakkal szemben kevésbé szigorúan léptek fel.¹ Például a „kóbor (sátoros) cigányokról” szóló, hírhedt 15.000/1916-os belügyminisztériumi rendelet kiegészítésére és pontosítására megfogalmazott körrendelet külön felhívta a figyelmet arra, hogy azt ne alkalmazzák a cigánytelepi lakosokra, nehogy „fajazonosság révén indokolatlan és meg nem engedhető zaklatásnak” legyenek kitéve.²

Az 1930-as években a „cigánykérdés” tartalmában megváltozott, a vándorló cigányok letelepítésével a cigánytelepekre kezdett árgus szemmel tekinteni a hatalom. Ennek háttérében részben az húzódott, hogy a két világháború közötti Magyarországon a

¹ POMOGYI László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest, 1995; MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1895*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 151–233.

² HAJNÁCZKY Tamás: Adalékok a „kóbor cigány” kérdés rendezéséhez. A m. kir. belügyminiszternek 15.001/1916. eln. számú rendelete a kóbor cigányok tartózkodási helyeinek kijelöléséről. *Jogtörténeti Szemle*, 2019/1. 46–52.

cigánytelepek és az ott élő lakosság száma rohamosan gyarapodott, és az adott település már nem tudott elég munkát, megélhetést biztosítani számukra. Az állami apparátus alsóbb szintjein ekkor már „elősködő”, „élősdí betegség”, „másodrendű állampolgár” és hasonló kifejezésekkel írták le őket. A cigánytelepi lakosok ugyanolyan megítélés alá kerültek, mint a Nagy Háború éveiben a „kóbor cigányok”. A cigánytelepek jövőbeli sorsával kapcsolatban a minisztériumok semmilyen elképzeléssel nem rendelkeztek, ezért helyi szinten a települések vezetői sokszor a maguk belátása szerint jártak el. Például önkényesen áttelepítették a cigánytelepeket, utasításokat adtak ki a cigánytelepi népesség rendszabályozására. Helyenként megfogalmazódtak olyan elgondolások, törekvések, amelyek a cigánytelepek felszámolása mellett érveltek. Az indokok széles skálán mozogtak; a cigányság kényszerasszimilációjától a közegészségügyieken át egészen a rendészeti érvekig terjedtek. Kiemelendő, hogy helyi szinten már ebben a korszakban felmerült az az elgondolás, amely a Kádár-korszak cigánypolitikájának az ideológiai magvát alkotta: a cigánytelepi lakosok beköltöztetése a nem cigányok közé asszimilációs szándékkal.³

A második világháborút követően, a koalíciós időszakban a hatalom mind a rendeletek, mind a szemlélet terén döntően átvette a Horthy-korszak cigánypolitikáját. Egyúttal a cigánytelepek felszámolásának a gondolata a bürokrácia valamennyi szintjén felmerült. Az 1940-es évek második felében alapvetően két főbb megközelítést lehetett elkülöníteni. Az egyik közegészségügyi és rendészeti okokra hivatkozva a cigánytelepek felszámolását a szegregáció fenntartása mellett képzelte el. A másik a cigánytelepek felszámolását az ott élő cigányoknak a nem cigány lakosság közé való széttelepítése révén képzelte el, beolvasztásukat elősegítendő. A telepfelszámolási tervezetekben már ekkor megjelentek azok az elemek, amelyek az 1964-ben lefekte-

³ KARSAI László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 53–66.; HAJNÁCSKY Tamás: *Cigánytelepek a két világháború közötti Magyarországon*. *Esély*, 2021/2. 90–113. DOI: <https://doi.org/10.48007/esely.2021.2.6>

tett CS-lakás⁴-program főbb vonásait képezték, mint például: a kényszerasszimiláció, a típustervek biztosítása, ingyenesen telek juttatása, az állami segítség munkához kötése.

A Rákosi-korszak szintén nem hozott szakítást a Horthy-korszak cigánypolitikájával, a folytonosság ugyanúgy szembeötlő. Több esetben az 1920-as, 1930-as évek cigánysággal kapcsolatos elgondolásait és intézkedéseit valósították meg és terjesztették ki a teljes cigánytelepi lakosságra, mint például a kényszermosdatások általánossá tétele vagy a fekete személyi igazolványok bevezetése. A diskurzuselemek ugyan változó tartalommal, de átvételre kerültek, ahogy a „cigánykérdés”, illetve „kóbor cigány” fogalmak is, továbbá több felsőbb szintű jelentés minősítette a cigánytelepi lakosokat „élősködőnek”. A korábbi évtizedekhez hasonlóan a Rákosi-korszakban szintén az a dilemma merült fel, hogy a cigánytelepeket a szegregáció fenntartása mellett számolják-e fel, vagy asszimilációs szándékkal a cigányok elszórását segítsék elő. Egyes tanácsok már ebben az időszakban ösztönözték helyi szinten a cigánytelepek felszámolását; ingyenesen házhelyet vagy építőanyagot biztosítottak a cigánytelepi lakosoknak. Ezzel párhuzamosan számos cigány család önerőből is ki tudott költözni a nyomortelepekről. A pártállam végül az 1960-as évek első felében rendelte el a cigánytelepek felszámolását asszimilációs céllal.⁵

Tanulmányomban a Kádár-korszak kényszerasszimilációs cigánypolitikája megyei szintű végrehajtásának a feltárására törekedtem, Borsod-Abaúj-Zemplén megye példáján keresztül. A vizsgált megyében az 1950-es években a fentebb ismertetett

⁴ CS-lakás: csökkentett komfortfokozatú lakás/csökkentett értékű lakás. Az adott korszakban sokszor C-lakás-programként is hivatkozták rá, a cigányokra és a cigánytelepek felszámolására utalva. Nem keverendő össze az 1950-es években épített CS-lakásokkal. Lásd bővebben: KÖRNER Zsuzsa-NAGY Márta: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Terc Kiadó, Budapest, 2006. 223–224.

⁵ FEITL István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008/1. 257–272.; SÁGHY Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk*, 2008/1. 273–308.; HAJNÁCZY Tamás: Cigánytelep felszámolási elgondolások és intézkedések a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikáját megelőző időszakban 1945–1960. *FONS*, 2020/3. 291–339.

jelenségek egytől egyig előfordultak.⁶ Az 1960-as évektől a megye kiemelt területévé vált a szocialista korszak cigánypolitikájának, mivel országosan itt volt messze a legmagasabb a cigány lakosság⁷ és a cigánytelepek száma.⁸

A Kádár-korszak cigánypolitikája nemcsak egy-egy részterületre korlátozódott, ahogy az a 20. század első felében a különböző korszakokban megfigyelhető, hanem átfogóan kívánt foglalkozni a cigányság helyzetével; az oktatás, a foglalkoztatás, a lakhatás és az egészségügy terén egyaránt. A pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikáját az MSZMP KB Politikai Bizottsága az 1961-es határozatával fektette le, ami leszögezte, hogy a cigányság „bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”. Nemcsak tévesnek, hanem egyenesen károsnak ítélte a párthatározat a „cigány nyelv» fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány tsz-ek stb. létesítését”, egyúttal megszüntette a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét.⁹ A pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájának egyik eszközét a járványok és bűnözés melegágyának bélyegzett cigánytelepek felszámolásában és a cigánytelepi lakosok nem cigányok közé való beköltöztetésében, beolvasztásában látta. A hatalom a telepfelszámolások során olykor a kényszerítés-

⁶ HAJNÁCZKY Tamás: „A cigánykérdést a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani.” A szektoriális cigánypolitika végrehajtása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1950-es években. *Valóság*, 2016/9. 1–10.; HAJNÁCZKY Tamás: A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság helyzete az 1950-es években a források tükrében. *FONS*, 2017/2. 223–282.

⁷ KEMÉNY István–JANKY Béla–LENGYEL Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004. 13–15.; HAJNÁCZKY Tamás (szerk.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

⁸ BENCsik István: *A Magyarországon élő cigány lakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig*. ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete, Budapest, 1988. 31.; BEREY Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása 1961–1986. In: BEREY Katalin–HORVÁTH Ágota: *Esély nélkül*. Vita Kiadó, Budapest, 1990. 37.; KERTESI Gábor–KÉZDI Gábor (szerk.): *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Socio-typo, Budapest, 1998. 297–312.

⁹ HAJNÁCZKY Tamás: *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzeti-
ségnek.”* I. m. 117–121.

tól, a karhatalom bevetésétől sem riadt vissza. A romani vagy beás nyelv, a cigány/roma kultúra megtartása melletti gazdasági és társadalmi integrációnak nem adott teret a pártállam a hivatalos szólamok szintjén.

Tanulmányomhoz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára által őrzött forrásokat használtam fel, az 1961–1989-ig terjedő időszakból. A felsőbb szervek esetében elsősorban a Politikai Bizottság és az Agitációs és Propaganda Bizottság, valamint a kormány- és minisztertanácsi határozatokra fókuszáltam.¹⁰ Borsod-Abaúj-Zemplén megye esetében döntően a Megyei Párt, a Megyei Tanács és a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának a dokumentumaira hagytam.¹¹

Távlati-terv a „cigánykérdés” megoldására

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961. júniusában adta ki *A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról* című határozatát. A párthatározat a megyei tanácsok jelentéseire hagyatkozva¹² a magyarországi cigány lakosság lélekszámát 200 ezer főre becsülte, valamint a cigány lakosságot a „beilleszkedettség” szempontjából három kategóriába sorolta. A csoportosítás során a cigányság lakhatási helyzetére

¹⁰ A tanulmányhoz felhasznált források teljes körűen fellelhetőek: HAJNÁCZY Tamás (szerk.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.”* I. m.

¹¹ A tanulmányhoz felhasznált források részben fellelhetőek: HAJNÁCZY Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk*, 2013/1. 237–272.; HAJNÁCZY Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára II. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk*, 2014/3. 152–211.; HAJNÁCZY Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. III. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1979. április 18-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk*, 2017/2. 246–277.

¹² Vendég Sándor: A magyarországi cigány lakosság között végzendő munka időszerű feladatai (1959. november 13.) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XVIII-M-8 ld. 3. tétel; HAJNÁCZY Tamás: Cigánytelep felszámolási elgondolások és intézkedések. I. m. 315–332.

tekintettek meghatározó szempontként és azzal összefüggésben a foglalkoztatásra: a cigány népesség 30 százaléka, a „beilleszkedett” cigányok a nem cigány lakosság között elszórtan éltek és állandó munkával rendelkeztek. A szintén 30 százalékra becsült „beilleszkedésben levő” cigányok a települések szélén vagy elkülönült telepeken éltek és alkalmi munkát végeztek. A határozat szerint a magyarországi cigányság 40 százalékát a „be nem illeszkedett (félleg letelepedett és vándor)”, illetve a dokumentum más megfogalmazásában a „társadalom terhére élősködő” cigányok alkották, akik lakhelyüket gyakran változtatták, és nem vállaltak „tisztességes” munkát.¹³ A cigánytelepek számáról, valamint azok tarthatatlan helyzetéről a következőképpen számolt be a párthatározat:

„A cigánytelepek száma 2100. Ezek rendszerint egészségtelen, ősztől tavaszig szinte megközelíthetetlen területen (erdők, mocsarak mentén) vannak, s lakóik emberi lakásra alkalmatlan építményekben, helyenként földbe vájt kunyhókban élnek. A cigánytelepek kommunális ellátottsága rendkívül alacsony szintű, egészségügyi viszonyaik ijesztőek. A hiányos és rossz vízellátás, árnyékszékék hiánya s az elhanyagolt környezet különféle fertőző betegségek melegágya.”¹⁴

A Politikai Bizottság határozatában egyértelműen leszögezte, hogy a cigányság nem tekinthető nemzetiségnek, és az ilyen irányú elgondolásokat, törekvéseket egyenesen „károsnak” ítélte, mivel azok hátráltatják a cigányság beilleszkedését. Ezzel a pártállam lefektette a kényszerasszimilációs cigánypolitikáját, amelynek egyik eszközét a járványok és a bűnözés melegágyának bélyegzett cigánytelepek felszámolásában látta, valamint szorgalmazta a cigány lakosság szétszórását a nem cigány lakosság között.¹⁵

¹³ A Politikai Bizottság 1961. június 20-i határozata a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról (1961. június 20.) MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233. ő. e.

¹⁴ Uo.

¹⁵ BERNÁTH Gábor (szerk.): *Kényszermosdatások Magyarországon, 1940–1985*. Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002; KOZÁRY Andrea: Jelentés „a cigány lakosság körében végzett rendőri munkáról”. *Múltunk*, 2008/4. 265–274.; PURCSI Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok*

Az 1961-es párthatározat végrehajtására a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettese kiadta az 1-72/1961. I. számú utasítását, amely előírta a megyei művelődési osztályoknak, hogy néhány hónapon belül terjesszék a megyei tanácsok végrehajtó bizottságai elé a „cigánykérdés felszámolásának távlati tervét”. Az elnökhelyettesi utasítás a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban a következőket írta elő a megyei tanácsoknak:

„Intézkedni kell arról, hogy a rendszeresen dolgozó cigányokat lakásigénylésnél az egyéb lakásigénylőkkel egyenlően bírálják el. A cigányok saját erőből történő építkezését az eddiginél fokozottabban kell elősegíteni (kedvezményes házhelyek, társadalmi munka szervezése közöttük, selejtes bontásból származó építőanyagok kedvezményes áron történő juttatása stb.).”¹⁶

Továbbá elrendelte a cigánytelepek megszüntetéséig azok kommunális és közegészségügyi helyzetének a javítását.¹⁷

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága (MTVB) az 1-72/1961. I. számú utasítás végrehajtására kiadta a 2761/1961. Tk. számú határozatát, mely lényegében a fenti anyag pontjait tartalmazta néhány megyei elemmel kiegészítve. A megyei határozatot az MTVB elküldte valamennyi községi és városi tanácsnak, így azok ebből értesültek először a telep felszámolás elrendeléséről, illetve annak mikéntjéről. A határozat az MTVB Művelődési Osztályának előírta, hogy terjessze a megyei vezetés elé „a cigánykérdés felszámolásának távlati tervét”.¹⁸ A Művelődési Osztály elkészítette az előterjesztést *Távlati terv a cigányság elmaradott rétegeivel kapcsolatos feladatok megoldá-*

a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 248–264.; HAJNÁCZY Tamás: CS-lakás-program. „Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” felszámolása a Kádár-korszakban. *Romológia*, 2017/14. 8–14.; HAJNÁCZY Tamás: Cigánytelep-felszámolási elgondolások és intézkedések. I. m. 291–315.

¹⁶ HAJNÁCZY Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk*, 2013/1. 245–246.

¹⁷ Uo. 245–247.

¹⁸ A cigány lakosság problémáival kapcsolatos feladatok megoldása (1961. december 5.) Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BAZVL) XXIII-3/a 243/1962.

sára címmel,¹⁹ amelyet a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága a jegyzőkönyv tanúsága szerint hosszas egyeztetést követően, számos módosítással fogadott el.²⁰ Az ülésen a cigánytelepi lakosság a nem cigány lakosság közé való beköltöztetése mellett érveltek az MTVB tagjai, mivel ettől remélték a cigány lakosság mielőbbi beilleszkedését:

„Véleménye szerint nevelő hatással lenne a cigány lakosságra az is, ha egy-egy község területén nem egy meghatározott telepen, hanem a többi lakosság között elszórva élnének, ezért a házhelyeket is a község belterületén kell részükre biztosítani.”²¹

„Maga részéről szükségesnek tartaná a cigány települések folyamatos felszámolását, a cigány lakosságnak a lakosság között történő letelepítését azért is, mert kulturáltabb környezet kedvezően befolyásolná őket.”²²

Továbbá felhívták a figyelmet arra, hogy a cigánytelepek egy része az idegenforgalom által érintett főútvonalak mellett helyezkedik el, ezért elsőként ezeket szükséges megszüntetni. Felszámolásukig arra utasították a Megyei Idegenforgalmi Hivatalt, hogy a külföldi turisták programjának összeállításánál során ezeket az útvonalakat kerüljék el.²³ A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága a telep felszámolással kapcsolatban az elszórt telepítést és az idegenforgalom figyelembevételét hangsúlyozta annak ellenére, hogy a párthatározat és az elnökhelyettesi utasítás ezeket a kérdéseket nem érintette. Csupán 1964-ben, a 2014/1964. számú és a 3162/1964. számú kormányhatározataiban rögzítette a pártállam felső vezetése az elszórt telepítés koncepcióját és a későbbiekben „kiemelt telep-

¹⁹ Távlati terv a cigányság elmaradott rétegeivel kapcsolatos feladatok megoldására (1962. március 13.) MNL BAZVL XXIII-2a 58/1962.

²⁰ Jegyzőkönyv. A cigány lakosság problémáival kapcsolatos feladatok megoldására készített távlati terv megtárgyalása (1962. március 21.) MNL BAZVL XXIII-2a 58/1962.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

nek”²⁴ minősített nyomortelepek mielőbbi megszüntetésének a fontosságát.²⁵

A „távlati terv” szerint 1962-ben a megye területén 27 365 cigány lakos élt, akiknek közel 80 százaléka 239 cigánytelepen lakott, melyek 49 százaléka belterületen, 51 százaléka pedig külterületen terült el. A cigánytelepek közegészségügyi helyzetéről a tervezet a Közegészségügyi Járványügyi Állomás (KÖJÁL) jelentésére hagyatkozva a következőket állapította meg:

„A telepeknek 31%-a közegészségügyi szempontból kimondottan rossz, vizenyős, mocsaras, lápos területen települt, ami természetesen kedvezőtlen kihatással van a lakóépületek szárazságára és ezen keresztül a lakók egészségére. A 239 telep közül 142 közegészségügyi szempontból kb. megfelelő helyre van telepítve, 18 telep még elfogadható, 79 telep azonban közegészségügyi szempontból meg nem engedhető környezetben létesült.”²⁶

A cigánytelepi épületek 23 százalékát értékelték elfogadhatónak, míg 39 százalékát kifejezetten rossznak minősítették. A szemétszállítást a telepek 7 százalékán oldották meg, 39 százalékán a hulladékot szemétdombokon gyűjtötték, míg 54 százalékán semmilyen módon nem foglalkoztak a hulladék tárolásával. A cigánytelepek ivóvízellátása is lehangoló képet festett: a telepek 4

²⁴ A „kiemelt telepi” kategóriát a 2047/1967. számú kormányhatározattal hozta létre a pártállam, amikor szembesült azzal a ténnyel, hogy a nyomortelepeket nem tudja felszámolni a 15 éves lakásfejlesztési terv időszaka alatt. Ezért propaganda okokból különösen az idegenforgalom által érintett telepek soron kívüli felszámolását rendelték el, amire a CS-lakás-program erőforrásainak több mint felét kívánták biztosítani. Ebbe a telepi kategóriába sorolták a „városok belterületén, üdülőterületeken” fekvő, valamint a „főközlekedési útvonalak és vasútútvonalak” mentén elterülő nyomortelepeket. Az itt élőknek további kedvezményeket biztosítottak a CS-lakás-programban való részvételhez a mihamarabbi telepfelszámolás érdekében. A 3254/1967. számú kormányhatározat azt is lehetővé tette, hogy a „kiemelt telepeket” karhatalommal számolják fel. In: HAJNÁCZY Tamás (szerk.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok...”* I. m. 149–166.

²⁵ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2014/1964. (V. 4.) számú határozata a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról (1964. május 4.) MNL OL XIX-A-83-b 2014/1964. 367 d.; A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3162/1964. sz. határozata a cigány- és más hasonló telepek felszámolásáról szóló 2014/1964. (V. 4.) Korm. számú határozat kiegészítéséről (1964. április 29.) MNL OL XIX-A-83-b 3162/1964. 351. d.

²⁶ Távlati terv a cigányság elmaradott rétegeivel kapcsolatos feladatok megoldására (1962. március 13.) MNL BAZVL XXIII-2a 58/1962.

százalékán kút nem állt rendelkezésre, 38 százalékán ugyan volt ásott kút, de annak vizét közegészségügyi szempontból nem lehetett ivóvíznek tekinteni. A telepek 27 százaléka egyáltalán nem rendelkezett árnyékszékkel, szintén 27 százalékán kezdetleges, 28 százalékán rossz és csak 17 százalékán volt közegészségügyi szempontból elfogadható megoldás (1. táblázat).²⁷ Az árnyékszékek hiányát a következőknek tulajdonították: „Az engedély nélkül eszközölt építkezések következtében a települések olyan sűrűk, hogy már a térség hiánya miatt is nehézségekbe ütközik az árnyékszékek kijelölése és megépítése.”²⁸

1. táblázat. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigánytelepek helyzete 1960-ban²⁹

Telepek elhelyezkedése			Kút			
megfelelő	tűrhető	rossz	jó	tűrhető	rossz	nincs
142	18	79	55	83	89	12
60%	9%	31%	21%	37%	38%	4%

Árnyékszék				Szemétkelés			Épületek állapota		
megfelelő	kezdetleges	rossz	nincs	megfelelő	kezdetleges	nincs	jó	tűrhető	rossz
40	66	67	66	16	93	130	56	91	92
17%	27%	28%	27%	7%	39%	54%	23%	38%	39%

Cigányok és nem cigány barlanglakók a CS-lakás-programban

A MSZMP KB Politikai Bizottsága már 1963 elején tárgyalta az 1961-es párthatározat végrehajtását a megyei beszámolók alapján. A jelentés – néhány kedvező fejlemény ellenére – összességében nem tudott jelentős eredményekről beszámolni:

²⁷ Uo.

²⁸ Feljegyzés a megye cigánytelepeinek közegészségügyi helyzetéről (1960. január 28.) MNL BAZVL XXIII-3a 243/1962.

²⁹ Uo.

„A megyei tanácsok távlati tervet készítettek, de azok végrehajtása [...] vontatottan halad. A viszonylag rövid idő alatt lényeges változás nem következett be a cigány lakosság helyzetében.”³⁰ A pártállam felső vezetése ténylegesen ekkor szembesülhetett a kérdés nehézségével, különösen a cigánytelepek felszámolása terén: „A cigánytelepek felszámolása a gazdasági feltételek hiánya következtében a jelenlegi lehetőségek mellett belátható időn belül nem oldható meg. Az ingyenes házhelyjuttatás megszűnt, az OTP által megállapított fizetési feltételeknek csak elenyésző részük tud eleget tenni.”³¹ Borsod-Abaúj-Zemplén megyében már korábban szembesültek az imént említett kihívásokkal. Az MTVB 1962 telén tárgyalta a „távlati terv” végrehajtásának a tapasztalatait, amely során azzal szembesültek, hogy megvalósíthatatlan cél a cigánytelepek 30 százalékát 1965-ig megszüntetni.³² Az előterjesztésben az Építésügyi és Közlekedési Osztály arról számolt be, hogy az ingyenes házhelyjuttatás lehetőségét egy kormányhatározat eltörölte, a fennmaradt lehetőségek mellett azonban nem tudnak házhelyet vásárolni az érintettek: „Sajnos a házépítés és a házhelyjuttatás még mindig csak az OTP-n keresztül vásárlás útján történhet. S a probléma az, hogy a kijelölt házhelyeket nem tudják megvásárolni.”³³ A párthatározat, illetve az elnökhelyettesi utasítás előkészítőinek tájékoztatanságáról tanúskodik, hogy ingyenes házhelyjuttatással számoltak, noha annak lehetőségét már egy 1957-ben kiadott kormányhatározat megszüntette.³⁴

A Politikai Bizottság a jelentés tárgyalását követően az Építésügyi Minisztériumnak és a Pénzügyminisztériumnak előírta, hogy tervet készítsenek arról, hogyan lehetne a cigány

³⁰ Jelentés a Politikai Bizottságnak az MSZMP PB 1961. június 20-i, a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról (1963. február 25.) MNL OL M-KS 288. f. 5/1963/293. ó. e.

³¹ Uo.

³² A cigány lakosság problémáival kapcsolatos feladatok megoldására készített terv jóváhagyása (1962.) MNL BAZVL XXIII-2/a 61/1962.

³³ Uo.

³⁴ 35/1957. (VI. 21.) Korm. számú rendelet a házhely-értékesítés szabályozásáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 292.

lakosság részére „egyszerűbb lakóházakat kedvezőbb hitelfeltételekkel építeni”, valamint a lakások berendezéséhez hogyan lehetne „egyszerű típusú bútorokat” készíteni.³⁵ A megbízott minisztériumok rövidesen elkészítették a *Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására* című dokumentumot, amely 1963 novemberében került a MSZMP KB Politikai Bizottság asztalára. Az előterjesztés tárgyalása során az építésügyi miniszter az esetleges társadalmi feszültségek elkerülésére azt javasolta, hogy a nyomortelepeken élő nem cigányokat is vonják be a telep-felszámolási programba.³⁶ A Politikai Bizottság ülésén a miniszter felvetését ugyan elfogadták, a későbbiekben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a nem cigány lakosság „igazságtalannak” érezte a cigányságnak nyújtott állami támogatást.³⁷

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1964-ben adta ki a 2014/1964. számú kormányhatározatát „a szociális követelményeknek meg nem felelő (cigány-, barlang- és más hasonló lakásokból álló) telepek felszámolásáról”. A kormányhatározat melléklete 2100 cigánytelep, valamint a néhány ezer nem cigány család által lakott nyomortelep (barlanglakás, felvonulási barakk) megszüntetését 26 ezer lakás építésével tervezte megol-

³⁵ Jelentés a Politikai Bizottságnak az MSZMP PB 1961. június 20-i, a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatának végrehajtásáról (1963. február 25.) MNL OL M-KS 288. f. 5/1963/293. ó. e.

³⁶ Előterjesztés a Politikai Bizottság részére. *Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására* (1963. október 28.) MNL OL M-KS 288. f. 5/1963/319. ó. e.

³⁷ 1978-ban a Tömegkommunikációs Kutatóközpont vizsgálatot folytatott a cigánysággal kapcsolatos előítéletekről. A kutatás rávilágított, hogy a nem cigány lakosság jelentős része igazságtalannak tartotta a CS-lakás-program során a cigányságnak nyújtott kedvezményeket. A megkérdezettek teljesen megelégedtek arról, hogy nem cigányokat is bevontak a programba. In: HANN Endre–TOMKA Miklós–PARTOS Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1979. 48–60. – Az 1980-as évek végén készített kutatás pedig kimutatta, hogy a nem cigány lakosság szerint a kutatást megelőző időszakban a párttagok után a cigányok jutottak a legtöbb előnyhöz. In: TOMKA Miklós: *Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény*. In: UTASI Ágnes–MÉSZÁROS Ágnes (szerk.): *Cigányélet*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991. 14.

dani a tizenöt éves lakásfejlesztési koncepció hátralevő időszakában.³⁸ A 2014/1964. számú határozat kiegészítésére adták ki „belső használatra” a 3162/1964. számú kormányhatározatot, amely a telepfelszámolás főbb irányelveit rögzítette. A dokumentum előírta, hogy a telepfelszámolás során „az idegenforgalom szempontjaira is figyelemmel” kell lenni,³⁹ valamint az újabb telepek kialakulásának megakadályozása céljából a házhelyeket „az építési övezetben lehetőség szerint szétszórtnak” kell biztosítani az építkezők részére.⁴⁰

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1964 júliusában kiemelten foglalkozott az újonnan kiadott kormányhatározattal a *Jelentés megyénk cigány lakosságának helyzetéről* című előterjesztést tárgyalva.⁴¹ A 2014/1964. számú kormányhatározat kifejezetten kedvező fogadatasra lelt az ülésen, mivel a telepfelszámolás terén az 1961-es párthatározat óta semmilyen eredményt nem tudtak felmutatni a megyében: „A VB. nagy jelentőséget tulajdonít a 2014/1964. (V. 4.) sz. kormányhatározatnak, amelynek végrehajtása alapvetően megjavítja a helyzetet.” „Gyökeres változást jelent a Kormány 2014/1964. (V. 4.) számú határozata, amely 15 éves távlatban határozza meg az egészségtelen telepek felszámolását.” – szögez-

³⁸ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2014/1964. (V. 4.) számú határozata a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról (1964. május 4.) MNL OL XIX-A-83-b 2014/1964. 367 d.

³⁹ A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetője a következőképpen nyilatkozott a nyugati sajtóról: „Egész más előjellel ugyan, de a kaptalista sajtóügynökségek is nagy érdeklődést mutattak és mutatnak ma is a cigánykérdés iránt, mert úgy látják, hogy hasznot húzhatnak belőle, »csemegézhetnek« – természetesen a mi rovásunkra. Nos megmondhatjuk nekik – nem kell félniük és nem kell krokodilkönnyeket hullajtaniuk a magyarországi cigány lakosságért. Mi ezt a kérdést megoldjuk nélkülük is, mégpedig nem faji megkülönböztetéssel, vagy fajirtással, ahogyan azt ők, a gyarmatosítók csinálták, hanem a szocialista humanizmus szellemében.” In: VENEDEGH Sándor: A magyarországi cigány lakosság között végzendő munka időszakos feladatai (1959. november 13.) MNL OL XXVIII-M-8 1d. 3. tétel.

⁴⁰ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3162/1964. sz. határozata a cigány- és más hasonló telepek felszámolásáról szóló 2014/1964. (V. 4.) Korm. számú határozat kiegészítéséről (1964. április 29.) MNL OL XIX-A-83-b 3162/1964. (351. d.)

⁴¹ Jelentés megyénk cigány lakosságának helyzetéről (1964. június 30.) MNL BAZVL XXIII-2a 71/1964.

te le a VB ülésén előterjesztett jelentés.⁴² A jegyzőkönyv tanúsága szerint a kormányhatározat megvitatása során a cigánytelepekről „megfeledkezve” a barlanglakások felszámolása helyeződött előtérbe, annak ellenére, hogy a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeknek” a vizsgált megyében elenyésző részét képezték a barlanglakások:⁴³ „A 2014/1964. sz. kormányrendelet alapján mód és lehetőség van arra, hogy a barlanglakók⁴⁴ helyzetét megoldjuk, ezt a feladatot a 15 éves lakásépítési terv alapján végzi az osztály. [...] Még ebben az évben kb. 65 lakást építenek fel, amely kizárólag a barlanglakások felszámolását célozza. Utána folyamatosan a telepekre is sor kerül.”⁴⁵ Ennek az állhatott a hátterében, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei barlanglakásokat ebben az időszakban nem cigányok lakták, akiket előnyben részesített a megyei vezetés a cigánytelepi lakosokkal szemben. A nem cigány, barlanglakásban élők jelentősebb érdekképviseléssel rendelkeztek, mint a cigány lakosok. Például Tibolddarócon több tanácstag is barlanglakásban lakott az 1960-as évek első felében.⁴⁶ A rendelkezésre álló források szerint nem csak Borsod-Abaúj-Zemplén megyében fordulhatott elő ez a jelenség. Az Építésügyi Minisztérium telepfelszámolásért felelős funkcionáriusa egy 1974-ben megjelent tanulmányában kifejtette, hogy a „barlanglakások és az egyéb telepek lakossága kicserélődött”, vagyis országosan bevett gyakorlat lehetett, hogy a nem cigányokat előnyben részesítették CS-lakás-kölcsönök elosztásánál.⁴⁷ A jelenség ellentmondásossága, hogy egy eredetileg a cigányság lakáshelyzetének a megjavítására létrehozott programba elsőként többnyire nem cigányokat vontak be.

⁴² Jegyzőkönyv. A cigány lakosság helyzete megyénkben (1964. július 14.) MNL BAZVL XXIII-2a 71/1964.

⁴³ BEREY Katalin: A szociális követelményeknek... I. m. 37.

⁴⁴ Lásd bővebben: BAKÓ Ferenc: *Bükki barlanglakások*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977; MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások*. Terc Kiadó, Budapest, 2009.

⁴⁵ Jegyzőkönyv. A cigány lakosság helyzete megyénkben (1964. július 14.) MNL BAZVL XXIII-2a 71/1964.

⁴⁶ HAJNÁCZKY Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 2013/10. 80–98.

⁴⁷ KOVÁCS József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. *Városgazdasági Tájékoztató*, 1975/5–6. 20.

A cigány lakosság helyzetéről szóló jelentés arról számolt be, hogy az érintett tanácsok az elmúlt időszakban a cigánytelepek közegészségügyi helyzetét árnyékszékek, szeméttárolók, kutak építésével javították, valamint néhány telepen bevezették a villanyt. A cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban azonban ismét csak kudarcok sorozatáról tudtak beszámolni.⁴⁸ A napirend zárásaként a Végrehajtó Bizottság ismét leszögezte az álláspontját a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban:

„Ne új, modernebb telepeket hozzunk létre, hanem a községben, városokban, a többi házak közé beékelve kapjanak telket és ott építkezzenek. [...] A rendelet végrehajtásában tartsuk szem előtt, hogy ez nemcsak a lakáskérdés megoldását célozza, hanem jelentősége az állandó munkavállalás szempontjából is nagyon fontos. Szükséges, hogy 1-2 újonnan épített és jól berendezett lakásba elvigyük őket és mutassuk meg munkájának gyümölcsét. A népművelés is kapcsolódjon a munkához a lakáskultúra terjesztésével.”⁴⁹

Az MTVB továbbra is az elszórt telepítés mellett érvelt, a program „nevelő” szándéka viszont hangsúlyosabbá vált. A barlanglakásokkal kapcsolatban sem az elszórt telepítés, sem a „nevelő” szándék nem merült fel, aminek hátterében szintén a fentebb ismertetett okok állhattak.⁵⁰

Az Építésügyi Minisztérium és a Pénzügyminisztérium 1965-ben adta ki a 2014/1964-es kormányhatározat végrehajtására a 2/1965. számú együttes rendeletet *A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása* címmel. A rendelet hatálya alá a cigánytelepek, a barlanglakások, a egyes telepek és az egyéb telepek tartoztak. Ezeknek a felszámolását a dokumentum a tizenöt éves lakásfejlesztési terv hátralevő időszakára irányozta elő. E folyamat során az ott élő lakosok elhelyezését állami bérlakás, szövetkezeti lakás és tanácsi lakás juttatásával, de „főként

⁴⁸ Jelentés megyénk cigány lakosságának helyzetéről (1964. június 30.) MNL BAZVL XXIII-2a 71/1964.

⁴⁹ Jegyzőkönyv. A cigány lakosság helyzete megyénkben (1964. július 14.) MNL BAZVL XXIII-2a 71/1964.

⁵⁰ HAJNÁCZY Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása. I. m.

azonban állami építési kölcsönrel támogatott lakóház-építési akció” által tervezte megoldani.⁵¹

A rendelet értelmében a tanácsok ingyenesen biztosítottak telket az építkezéshez, az építési terveket⁵² pedig az Építésügyi Minisztériumtól kapták az építkezők. A kivitelezéssel építőipari szövetkezeteket vagy kisiparosokat lehetett megbízni, a műszaki ellenőrzés a tanácsok feladatkörébe helyeződött. A házépítés költségének 90 százalékáig lehetett kamatmentes kölcsönt felvenni, de legfeljebb 65 ezer forintot, amelyet harminc év alatt egyenlő részletben kellett visszafizetni. Az építkező által felvett kölcsön összegét ötéves folyamatos munkaviszony esetén 5000 forinttal, tízéves folyamatos munkaviszony esetén 8000 forinttal, tizenöt éves folyamatos munkaviszony esetén pedig 12 ezer forinttal kellett csökkenteni, de az építési kölcsönrel kapcsolatban adható kedvezmény összege a 12 ezer forintot nem haladhatta meg. A programban az vehetett részt, aki a rendelet hatálya alá tartozó telepen lakott, legalább kétéves folyamatos munkaviszonnyal, 1000 forintot meghaladó havi jövedelemmel, valamint az építési költség 10 százalékával rendelkezett.⁵³

A CS-lakás-program módosítása: lakásvásárlási keret és kiemelt telepek

Magyarországon 1965 és 1967 között 2170 CS-lakást építettek, amelyekbe csupán a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken” élő lakosság 1,3 százaléka tudott beköltözni. Továbbá

⁵¹ 2/1965. (II.18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 368.

⁵² CS-lakás-tervrajzokat lásd: KOZÁKNÉ KESZEI Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejéről a 90-es évekig*. (Romológiai Kutatóintézet közleményei 5.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001. 155–170.; GYERGYÓI Sándor (szerk.): *Kirekesztéstől a beilleszkedésig*. II. kötet. Mozaik Kiadó Iroda, Debrecen, 1990. 666–671.

⁵³ 2/1965. (II.18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 369–371.

460 bérlakást és szövetkezeti lakást juttattak árvízkárosultság címén a rászorulóknak.⁵⁴ A 2630 juttatott lakásnak közel a felét nem cigányok kapták.⁵⁵ A hatalomnak már a CS-lakás-program első éveiben számos problémával kellett szembenéznie. Egyrészt tarthatatlanná vált az az elképzelés, hogy az évenként biztosított keretszámokkal fel lehet számolni a cigányok és a nem cigányok által lakott nyomortelepeket: „A jelenlegi ütem, vagyis az évi 800 lakás építése mellett 70 év kellene a telepek felszámolásához, ha az időközbeni népszaporulatot figyelmen kívül hagyjuk. A jelenleg épülő lakások csupán a természetes szaporulat igényeit ellensúlyozzák”⁵⁶ – vonta le a következtetést az Agitációs és Propaganda Bizottság elé terjesztett jelentés 1968-ban. A nehézségeket tovább fokozta, hogy a 2047/1967. számú kormányhatározat célul tűzte ki 86 kiemelt telepen 2987 lakás azonnali felszámolását. Ezek a telepek fő közlekedési útvonalak, vasútvonalak, üdülőterületek, idegenforgalmi központok közelében helyezkedtek el.⁵⁷ Együttal „belső használatra” kiadták a 3254/1967. számú kormányhatározatot, amely lehetővé tette a karhatalmi erőszak alkalmazását a kiemelt telepek drasztikus

⁵⁴ Az 1960-as évek második felétől a tanácsok a telepfelszámolás gyorsítása érdekében a CS-lakás-programnál kedvezőbb lehetőségeket is igénybe vettek. A legelterjedtebbek az árvíz- vagy belvízkárosultak számára fenntartott kölcsönformák voltak, mivel az egyetlen feltételük az volt, hogy az adott házat ilyen jellegű kár érje. Ezzel a megoldással számos olyan családnak a lakásproblémáját orvosolták, akiket hitelképtelennek nyilvánítottak, mivel nem rendelkeztek a CS-lakás-program által előírt 10 százalékos önrésszel, vagy a háztartásfő nem tudott leigazolni egyéves folyamatos munkaviszonyt. Az árvíz- vagy belvízkárosult „szociális követelményeknek meg nem felelő telepen” élő családok lakáshelyzetének a javítására adták ki a 1019/1970. számú kormányhatározatot, ami hivatalosan is elismerte a lakáshoz jutásnak ezen módját. Ezzel a lehetőséggel főként Szabolcs-Szatmár és Békés megyében éltek, ennek eredményeképpen ebben a két megyében gyorsabban szűntek meg a nyomortelepek. In: BENCSIK István: I. m. 40.; BEREY Katalin: A szociális követelményeknek... I. m. 45.

⁵⁵ Tájékoztató jelentés. A cigány lakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatok végrehajtásának tapasztalatairól (1968. július 31.) MNL OL M-KS 288. f. 41/1968/100. ó. e.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány részére (1967. július 6.) MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967. 438. d.

és azonnali felszámolása érdekében.⁵⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén megyében azonban már a kormányhatározatot megelőzően sem riadtak vissza annak alkalmazásától: „A felsőzsolcai tapasztalat alapján a kiköltöztetett épületek lebontását csak karhatalommal lehet megvalósítani, hogy az új beköltözéseket a telepeken meg lehessen szüntetni, és az ott lakók csökkenjenek”⁵⁹ – szögezte le az MTVB Építési-, Közlekedési és Vízügyi Osztálya 1965-ben. Ebben a kérdésben eltérést lehetett tapasztalni a cigánytelepek és a nem cigányok által lakott barlanglakások között, mivel a barlanglakásból a kiköltözőkkel csupán egy nyilatkozatot írat- tak alá, hogy azt nem értékesíthetik, illetve nem adhatják bér- be.⁶⁰

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3162/1964. számú határozata az 1965-ös évre 800 „CS”-lakás-keretet biz- tosított országosan,⁶¹ amelyből hetvenet Borsod-Abaúj-Zemplén

⁵⁸ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3254/1967. számú hatá- rozata a szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken élők lakáshelyze- tének megjavításáról szóló 2047/1967. (VIII. 8.) számú kormányhatározatának kiegészítéséről (1967. augusztus 3.) MNL OL XIX-A-83-b 3254/1967. 429. d.; HAJNÁCZKY Tamás: Karhatalommal a cigánytelepekért. *Kritika*, 2013/7–8. 30–31. A karhatalommal kísért telepfelszámolásokról elsőként a Kemény István névvel fémjelzett 1971-es cigányvizsgálat számolt be: „A hatósági átköltöztetésnek min- den esetben jellemző vonása, hogy kényszerítő akció; nem a cigányok kezdemé- nyezésére megy végbe; nem támaszkodik a cigány családokban és községekben meglévő erőforrásokra. Az átköltöztetés minden esetben új telepet hozott létre.” In: KEMÉNY István: A magyarországi cigányok helyzete. In: KEMÉNY István–RUPP Kálmán–CSALOGH Zsolt–HAVAS Gábor: *Beszámoló a magyarországi cigányok hely- zetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 1976. 27. A hatósági átköltöztetések há- rom típusát különböztették meg a felmérés során: 1. A cigánytelepi lakosokat régi épületbe; elhagyott majorba, cselédlakásba vagy szeszfőzdébe költöztették. 2. A cigánytelepi lakosoknak csak új helyet jelöltek ki, hogy ott húzzák fel új há- zaikat bárminemű állami támogatás nélkül. 3. A cigánytelepi lakosokat üresen álló barakktelepre költöztették. Uo. 27–30.

⁵⁹ Beszámoló jelentés a szociális szempontból [sic!] nem megfelelő lakótelepek felszámolására az építési, közlekedési és vízügyi osztály által tett intézkedések- ről (1965. március 31.) MNL BAZVL XXIII-2a 74/1965.

⁶⁰ Jegyzőkönyv. A szociális körülményeknek [sic!] meg nem felelő lakótelepek helyzete és a 2014/1964. Korm. határozat alapján tett intézkedések és jövőbeni feladatok (1965. április 6.) MNL BAZVL XXIII-2a 74/1965.

⁶¹ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3162/1964. sz. határo- zata a cigány- és más hasonló telepek felszámolásáról szóló 2014/1964. (V. 4.)

megyének juttattak. Az MTVB a rendelkezésre álló keretektől ötvenet a nem cigányok lakta tibolddaróci barlanglakások és húszat a sátoraljaujhelyi cigánytelep felszámolására használt fel.⁶² A sátoraljaujhelyi cigánytelep „gyorsütemű, teljes felszámolását” rendelték el – területrendezési okokból – a következőkre hivatkozva: „A Ronyva-patak szabályozását a vízügyi szervek a közeljövőben megkezdik. Ennek érdekében az ún. Dankó-telepet fel kell számolni.”⁶³ Az első CS-lakások építése során a Végrehajtó Bizottság azzal a nehézséggel szembesült, hogy a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken” élő háztartásfők meghatározó része nem rendelkezik a CS-lakás-programban való részvételhez előírt kétéves folyamatos munkaviszonnyal. Ezért az MTVB utasította a Munkaügyi Osztályt, hogy végezzen felmérést a folyamatos munkaviszonnyal nem rendelkező háztartásfőkről, valamint készítsen tervet az állandó foglalkoztatásukról. A vizsgálat a folyamatos munkaviszonnyal nem rendelkező családfenntartók közül 1342 főt munkaképesnek, 350 főt csökkent munkaképességűnek és 387 személyt pedig „munkaképtelen korúnak” minősített. A felmérésből az is kiderült, hogy a megyei cigány lakosság jelentős részének azért nincs állandó munkaviszonya, mert a munkaerő-felvételnél a származásuk miatt elutasították őket. Ezért kényszerültek idényjellegű, illetve alkalmi munkákat vállalni.⁶⁴

1965-ben a Megyei Párt Végrehajtó Bizottsága értékelt az 1961-es párthatározat végrehajtásának a tapasztalatait. A cigánytelepekről és azok felszámolásának az üteméről meglehetősen lesújtóan nyilatkoztak az előterjesztés készítői: „Adataink szerint a cigányság kb. 85%-a teleprendszerben él. A telepek

Korm. számú határozat kiegészítéséről (1964. április 29.) MNL OL XIX-A-83-b 3162/1964. 351. d.

⁶² Beszámoló jelentés a szociális szempontból [sic!] nem megfelelő lakótelepek felszámolására az építési, közlekedési és vízügyi osztály által tett intézkedésekről (1965. március 31.) MNL BAZVL XXIII-2a 74/1965.

⁶³ Előterjesztés Sátoraljaujhely városban a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek gyorsított ütemű teljes felszámolásának kijelölésére (1965.) MNL BAZVL XXIII-2a 86/1968.

⁶⁴ Jelentés a cigány lakosság helyzetéről szóló megyei pártbizottsági határozat végrehajtásának tapasztalatairól (1966. április 25.) MNL BAZVL XXIII-2a 79/1966.

kommunális ellátottsága nem kielégítő. Legtöbb telep egészségtelen, sáros, mocsaras területen fekszik. Az ott lévő épületeknek csak kb. 5-7%-a alkalmas emberi lakás céljaira, emellett túlszűfoltak, lakáshelyzetükben – néhány kivétellel – lényeges javulás nem történt.”⁶⁵ A megyei párt elrendelte a cigánytelepek felmérését annak érdekében, hogy ismeretei legyenek a cigánytelepek számáról, valamint megyén belüli eloszlásáról (2. táblázat).⁶⁶

2. táblázat. A cigánytelepek adatai Borsod-Abaúj-Zemplén megye járásiban és városaiban 1965-ben⁶⁷

Járás/város	Telepek száma	Lakások száma	Lakók száma
Edelényi járás	29	642	3742
Encsi járás	66	893	5442
Mezőcsáti járás	17	340	2152
Mezőkövesdi járás	6	138	795
Miskolci járás	35	651	3963
Ózdi járás	39	592	3424
Sátoraljaújhelyi járás	44	530	3361
Szerencsi járás	16	374	2173
Kazincbarcika	5	34	208
Ózd	9	230	1624
Sátoraljaújhely	1	38	168
Összesen	267	4462	27 052

⁶⁵ Jelentés a cigány lakosság helyzetéről megyénkben és további feladatokról (1965. május 20.) MNL BAZVL XXXV-1 6. d.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Jelentés a cigány lakosság helyzetéről szóló megyei pártbizottsági határozat végrehajtásának tapasztalatairól (1966. április 25.) MNL BAZVL XXIII-2a 79/1966.

A tanácsi felmérés szerint a cigánytelepi épületek eloszlása nem volt egyenletes Borsod-Abaúj-Zemplén megyében: az Edelényi, az Encsi és a Miskolci járásokban meghaladta a 600-at, míg a Mezőkövesdi járásban csak 138-at irtak össze. A cigánytelepek száma elérte a 267-et, amelyek 71 százaléka a települések külterületén, míg 29 százaléka azoktól távol, olykor több kilométerre helyezkedett el. A telepek több mint felén az ivóvízellátás közegészségügyi szempontból nem volt megfelelő, továbbá átlagosan 21 emberre jutott egy árnyékszék.⁶⁸ 1966 folyamán az MTVB ismét napirendre tűzte a cigány lakosság helyzetének a megvitatását, az ülésen a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” új felszámolási módja került terítékre. Az Építésügyi Minisztérium Lakás- és Kommunálisgazdálkodási Főosztálya a megyei ülést megelőzően néhány hónappal adta ki azt a körrendeletét, amely a nyomortelepeken élők számára lehetőséget biztosított a kedvezményes hitelű lakásvásárlásra.⁶⁹ A CS-lakás-program ilyen irányú kiegészítésének az volt az oka, hogy a nagymértékű urbanizáció, helyenként a falvak elnéptelenedése következtében egyre több ház állt üresen a községekben, amit a cigánytelepek felszámolására és a cigányok elszórására kívántak felhasználni. Az MTVB a következőket szögezte le a CS-lakás-hitelből vásárolt lakásokkal kapcsolatban: „A terv tartalmazza annak megállapítását, hogy ez évben hány az olyan lakás, amely elhanyagolt, vagy a tulajdonos olcsó áron eladja. Így lehetővé válna a cigány lakosság szétszórt elhelyezése [...] a cigánytelepek nagyobb ütemű felszámolása, valamint az intenzívebb asszimilálódás elősegítése.”⁷⁰ Ebből egyértelműen kiderül, hogy a megyei tanács elsősorban a cigánytelepi lakosság asszimilálására törekedett, de fel sem merült a megyei vezetésben, hogy elfogadható lakáskörülményeket biztosítson a cigányságnak.

A CS-lakás-program első éveiben, a II. és a III. ötéves tervidőszakban nem következett be jelentős előrelépés a telepfelszám-

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.; Jegyzőkönyv. A cigány lakosság helyzetéről szóló megyei Párt VB határozata végrehajtásának tapasztalatai (1966. május 17.) MNL BAZVL XXIII-2a 79/1966.

⁷⁰ Uo.

molás terén Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Az érintett tanácsokat az MTVB rendszeresen tájékoztatta a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” felszámolásával kapcsolatos kedvezményekről, valamint elrendelte a telepek felmérését. Az 1965-ös CS-lakás-építkezéseket követően csupán 716 családot juttattak jobb lakáskörülmények közé. 430 családnak egy szobából, konyhából és kamrából álló házat juttattak, míg 286 családnak lakásvásárlási keretet biztosítottak.⁷¹

Szerepkör nélküli falvakból gettósodó falvak

1971-ben a Minisztertanács elfogadta az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptiót (OTK). A döntés háttérében az állt, hogy a regionális tervezők – elsőként – a Baranya megyei Gyűrűfű⁷² elnéptelenedésével szembesültek, ezért nem látták értelmét a fogyatkozó lélekszámú falvakban az állami beruházások támogatásának.⁷³ Ezeket a községeket szerepkör nélkülivé nyilvánították, és a tervezet által rögzített települési rangsor legalján helyezték el. Ezt követően felgyorsult a településrendszer körzetesítése; ösztönözték a községi közös tanácsok létrehozását, valamint az intézmények központosítását.⁷⁴ Az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióhoz igazították a CS-lakás-program keretein belül a kedvezményes hitellel történő lakásvásárlást, amelyet ebben az időszakban dolgoztak ki részletesen. A konstrukció 1966-os megalkotásakor csupán annyit írtak elő, hogy lakásvásárlás céljára legfeljebb 40 ezer forint hitelt lehet igényelni. Ugyanazok a feltételek vonatkoztak az érintettekre, mint azokra,

⁷¹ Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása (1971. február 5.) MNL BAZVL XXIII-11 42043/1971.

⁷² Gyűrűfű település az 1970-es években a pusztuló magyar vidék szimbólumává vált. A települést állította középpontba Gaál István 1972-ben bemutatott *Holt vidék* című filmje.

⁷³ LADÁNYI János–SZELENYI Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 77.

⁷⁴ LADÁNYI János–SZELENYI Iván: *Az újrakörzetesítés társadalmi ára*. In: LADÁNYI János (szerk.): *A burkolt szelekciótól a nyílt diszkriminációig*. MTA Történettudományi Intézet–MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2009. 105–106.

akik CS-lakást építettek.⁷⁵ A 27/1971. számú kormányrendelet, valamint a 30/1974. számú PM-ÉVM együttes rendelet lehetővé tette, hogy a cigánytelepi lakosság a CS-lakás-programon kívül is családi házat tudjon vásárolni, a többnyire szerepkör nélkülinek nyilvánított településeken.⁷⁶

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció kifejezetten kedvező fogadtatásra lelt Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, mivel a tervezettől várták a megyében rejlő lehetőségek kiaknázását.⁷⁷ A vizsgált megyét gazdasági szempontból a következőképpen jellemezték 1971-ben: „Fejlett, de strukturálisan és területileg egyoldalúan kiépített nagyipar, a természeti kincsek viszonylagos bősége, mostoha és különleges adottságokkal egyaránt rendelkező mezőgazdaság, jelentős, de csak részben korszerű közlekedési hálózat, melyekhez az aprófalvas települések magas aránya párosul.”⁷⁸ Ebből levonták azt a következtetést, hogy a mezőgazdasági szempontból kedvezőtlen adottságú aprófalvas települések fejlesztése „sem gazdasági, sem egyéb szempontból nem indokolt, de főképpen nem előnyös”.⁷⁹ Az aprófalvakból rövid időn belül ki akarták vonni a még megmaradt intézményeket, a bekötőutak javítása pedig szóba sem jöhetett.⁸⁰ Az aprófalvak rovására a centrumközségek támogatását helyezték

⁷⁵ KOVÁCS József: A cigány lakosság lakáshelyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In: ZAGYVA Imre (szerk.): *A cigány lakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései*. Szociális Intézetek Központja, Budapest, 1974. 45.

⁷⁶ BENCSIK István: I. m. 38.

⁷⁷ BARTA Imre: A területfejlesztés kulcskérdései Borsodban. *Borsodi Szemle*, 1971/4. 7–8. „Az 1971-es esztendő a területi tervezés szempontjából kiemelkedő évnékin tekinthető. Valószínű, hogy az utókor ezt az évet, mint a területi tervezés szélesítése és a gazdasági folyamatok térbeni vetületének feltárása, megismerésére irányuló törekvések előtti kapunyitás évének fogja tekinteni.” Uo. 8.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 10.

⁸⁰ Sok esetben már azon eldőlt az aprófalv sorsa, hogy építettek-e bekötőutakat, vagy sem: „Láttam a Somogy megyei Heténypuszta példáját, száz házával, halastavaival egy csapásra szinte üdülőhellyé változott, ahogy a pulai bekötőút megépült.” In: SIPOS Gyula: *Gyűrűfű – 1973*. In: RADICS József (szerk.): *Falusi Magyarország*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1985. 449. „Pécs közelében jártam olyan községben, ahol ugyancsak harmincezerért kínáltak eladásra házat, míg a három kilométeres bekötőút meg nem épült, azóta nyolcvanezerért sincs eladó.” Uo. 452.

kilátásba, amivel párhuzamosan célszerűnek tartották a „kvalifikált munkaerő és a fiatalabb generáció” elköltözését a városokba vagy a centrumközségekbe. Az aprófalvak idős lakosságával különösebben nem foglalkozott a megyei tervezet, mivel „az idősebb generáció jelentős része még életszínvonalának csökkentése ellenére sem lenne, s ma sem hajlandó a szülőföldtől megválni”.⁸¹ Az elnéptelenedésre ítélt aprófalvak szélén elterülő cigánytelepek lakóinak a helyzete még néhány sor erejéig sem merült fel.⁸² Az új területfejlesztési tervezet nagymértékben fokozta a nem cigány lakosság elvándorlását Borsod-Abaúj-Zemplén megye aprófalvaiból.⁸³ Ebben a folyamatban a kedvezményes hitellel történő lakásvásárlásnak is komoly szerep jutott, mivel a nem cigány lakosság viszonylag jó áron el tudta adni elértéktelenedő ingatlanjait a cigánytelepi lakosoknak. A nem cigány lakosság elvándorlása és a cigánytelepi lakosság aprófalvakba beköltözése miatt számos gettósodó település, később gettósodó járás alakult ki a megyében.⁸⁴

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a IV. ötéves tervidőszakra előirányzott 1150 CS-lakás-keret teljes felhasználásra került, valamint további 11-et vettek igénybe a pótkeret terhére.⁸⁵ Az Építészeti Osztály tervezete szerint a vizsgált megyében a ci-

⁸¹ BARTA Imre: I. m. 10.

⁸² Uo. 9–11.

⁸³ KISS Gyula: Elillanó észak-borsodi falvak. *Borsodi Szemle*, 1975/1. 88–95., SÜLI-ZAKAR István: Demográfiai változások Borsod-Abaúj-Zemplén megye keleti részén 1970–1980 között. *Borsodi Szemle*, 1981/2. 57–65.; BELUSZKY Pál: Cserehát – hátrányos helyzetű táj Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Borsodi Szemle*, 1977/1. 55–67.

⁸⁴ BARANYI Béla–G. FEKETE Éva–KONCZ Gábor: A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei-siklósi kistérségekben. In: KÁLLAI Ernő (szerk.): *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. Kutatási gyorsjelentések*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2003. 103–125.; HAVAS Gábor: A kistelepülések és a romák. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2004. 163–203.; KOCSIS Károly–KOVÁCS Zoltán: A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. In: UTASI Ágnes–MÉSZÁROS Ágnes (szerk.): I. m. 78–105.; LADÁNYI János–SZELENYI Iván: *A ki-rekesztettség változó formái*. I. m..

⁸⁵ Beszámoló-tervezet a BAZ megyében élő cigány lakosság helyzetéről (1978. június 29.) MNL BAZVL XXIII-24-16.

gánytelepi lakosok 78,6 százaléka CS-lakás-építési, míg 21,4 százaléka CS-lakás-vásárlási kölcsönt vett fel.⁸⁶ 1974-ben a megyei Végrehajtó Bizottság napirendre tűzte *A cigány lakosság helyzete és a tennivalók távlati terve* című előterjesztés tárgyalását. A dokumentummal kapcsolatban a tanácselnök-helyettes megjegyezte, hogy lehetővé kéne tenni az üresen álló házak megvásárlását a cigánytelepi lakosoknak: „Lakásgondjaik megoldása érdekében, anyagi erejüket figyelembe véve, javasolja, hogy a jövőben építési kölcsönök mellett nyíljon lehetőség a falvakban megüresedett, de még jó állapotban lévő lakások megvásárlásához részükre kölcsön folyósításához.”⁸⁷ A fenti sorok a tanácselnök-helyettes tájékozatlanságáról tanúskodnak, mivel az Építésügyi Minisztérium már egy 1966-os körrendeletével lehetővé tette a kedvezményes hitelű lakásvásárlást. A telepfelszámolással kapcsolatban az egyik MTVB-tag kifejtette továbbá, hogy a CS-lakás-építések által a cigány lakosság életkörülményei ugyan jobbá váltak, de lényegében csak „modernebb cigánytelepek” jöttek létre.⁸⁸ Az előterjesztés szerint a még meglévő cigánytelepek nagy része „alapozás nélküli, vályog, vert fal, sárkunyó”. A cigánytelepek felszámolását nehezítette, hogy az építés költsége jóval meghaladta az igényelhető kölcsön összegét, továbbá a lakásvásárlás esetében felvehető 50 ezer forintból nem lehetett megfelelő házat venni a községekben. A CS-lakások kivitelezésével az 1970-es évektől csak kisiparosokat tudtak megbízni, ezért részükre adókedvezményt biztosítottak. Az újonnan létrejött CS-lakás-telepeken, a „modernebb cigánytelepeken” a villany bevezetése, a kutak ásása és az utak építése elmaradt.⁸⁹

⁸⁶ Előterjesztés a IV. ötéves tervidőszak „CS” lakás építési és vásárlási kereteinek ütemezésére (1970.) MNL BAZVL XXIII-2a 95/1971.

⁸⁷ Jegyzőkönyv. A cigány lakosság helyzete és a tennivalók távlati terve (1974. augusztus 27.) MNL BAZVL XXIII-2a 117/1974.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ A cigány lakosság helyzete és a tennivalók távlati terve (1974.) MNL BAZVL XXIII-2a 117/1974.

3. táblázat. Cigánytelepek száma Borsod-Abaúj-Zemplén megye járásaiban és városaiban 1965-ben és 1974-ben⁹⁰

Járás/város	Cigánytelepek száma, 1965	Cigánytelepek száma, 1974
Edelényi járás	29	27
Encsi járás	66	65
Mezőcsáti járás	17	14
Mezőkövesdi járás	6	3
Miskolci járás	35	25
Ózdi járás	39	31
Sátoraljaújhelyi járás	44	26
Szerencsi járás	16	19
Miskolc	n. a.	5
Kazincbarcika	5	1
Leninváros	n. a.	1
Mezőkövesd	n. a.	2
Ózd	9	10
Sárospatak	n. a.	6
Sátoraljaújhely	1	–
Összesen	267	235

A cigánytelepek száma 1974-re 267-ről 235-re csökkent, ahol a megye cigány lakosságának több mint 53 százaléka, közel 27 ezer fő lakott (3. táblázat). A telepek egészségügyi helyzetét továbbra is tarthatatlannak ítélte a megyei Közegészségügyi Járványügyi Állomás: „Elsősorban a cigánytelepek közegészségügyi helyzete jelenti számunkra még ma is a legtöbb gondot. Ez járványtani szempontból is figyelmet érdemel, mert a megyénkben előforduló fertőző megbetegedések jelentős része a cigány lakosság körében jelentkezik. Költözködésük következtében a

⁹⁰ Jelentés a cigány lakosság helyzetéről szóló megyei pártbizottsági határozat végrehajtásának tapasztalatairól (1966. április 25.) MNL BAZVL XXIII-2a 79/1966.; Beszámoló a megyében élő cigány lakosság helyzetéről, életkörülményeik alakulásáról és a további feladatokról (1979.) MNL BAZVL XXIII-1a 30/1979.

fertőző betegségek terjesztésével az egész lakosságot is közvetlen módon veszélyeztetik.”⁹¹ A hatalom számára a problémát elsősorban nem az jelentette, hogy a cigánytelepi lakosság egészségtelen körülmények között lakott, és részben ennek következtében magasabb volt a csecsemőhalandóság, vagy a nem cigány lakossághoz képest jóval korábban haltak meg,⁹² hanem az, hogy a nem cigány lakosság egészségügyi helyzetét veszélyeztették a településekre beköltözők.

A cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban a Megyei Tanács elrendelte, hogy annak során figyelembe kell venni a lépcsőzetes telepítési elveket.⁹³ A még meglévő cigánytelepek esetében pedig az egészségügyi helyzet javítását írta elő.⁹⁴ Kiemelendő, hogy a megyei vezetés a „cigánykérdés” megoldása érdekében más eszközökhöz is nyúlt: a cigányság természetes szaporodását kívánta visszafogni. A tanácsülés ezért elrendelte, hogy a cigánytelepeken ingyenesen biztosítsanak fogamzásgátló tablettát: „A tanácsülés a nyilvánosságot mellőzve javasolja az Egészségügyi Osztály rendelkezésére adni egy 40-50 ezer Ft-os összeget, melyből a növédelmi tanácsadók a fogamzásgátló tablettákat ingyenesen tudnák a cigányság részére adni. Erre vonatkozóan [...] elvtársnő az Egészségügyi Osztállyal folytasson tár-

⁹¹ A cigány lakosság helyzete és a tennivalók távlati terve (1974.) MNL BAZVL XXIII-2a 117/1974.

⁹² KEMÉNY István–JANKY Béla–LENGYEL Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. I. m. 17–18.; HORVÁTH Mihály: A cigány lakosság egészségügyi helyzete egy magyarországi megyében. In: SZEGŐ László (szerk.): *Cigányok, honnét jöttek, merre tartanak?* Kozmosz Könyvek, Budapest, 1983. 284–299., PISZER István: Anya-csecsemővédelem és a cigány lakosság. In: ZAGYVA Imre (szerk.): *A cigány lakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései*. Szociális Intézetek Központja, Budapest, 1974. 130–141.

⁹³ A lépcsőzetes telepítés fokai: „1. A minimális követelményeknek sem megfelelő (putri, viskó) lakásból jobb lakásba költöztetés (cigánytelepen belül). 2. A cigánytelepről történő elköltözés jobb, nem összkomfortos lakás biztosítása a város területén. 3. A »Cs« lakásakció keretében új lakás – és építési kölcsön – biztosítása. 4. A komfort nélküli lakás minőségi cseréje. 5. Modern, összkomfortos lakás biztosítása.” N. TÓTH Árpád: *Cigányok Borsodban. Borsodi Szemle*, 1972/2. 48.

⁹⁴ Jegyzőkönyv. A cigány lakosság helyzete és a további tennivalók (1974. szeptember 12.) MNL BAZVL XXIII-1a 21/1974.

gyalást.”⁹⁵ Emellett előnyösnek tartották azt a tendenciát is, hogy a cigányság körében nőtt a terhességmegszakítások száma.⁹⁶

A kényszerasszimilációs cigánypolitika kudarca

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1979. április 18-án kiadta a magyarországi cigány lakosság helyzetéről szóló határozatát, amely jelentős eredményként könyvelte el, hogy a cigánytelepi lakosság száma 81 ezerre csökkent. A dokumentum ugyanakkor azt is megállapította, hogy a cigánytelepek felszámolása lelassult, melynek okát a következőkben látta:

„Ennek oka anyagi, szervezeti és szemléletbeli problémákban kereshető. Az építési költségek, a ház- és telekárak jelentős emelkedése miatt a hitel összege (1978-ban 140 ezer forint) ma már a szerény igényeket kielégítő lakások építéséhez sem elegendő. A telepen élők – akiknek többsége nagycsaládos, alacsony keresetű segédmunkás, illetve idősebb ember – nem tudják előteremteni a hitel kiegészítéséhez szükséges összegeket.”⁹⁷

A telepfelszámolást a községekben az is hátráltatta, hogy az illetékes tanácsok halogatták a házhelyek kiutalását, vagy magas telekárát követeltek.⁹⁸

Az 13/1976. számú ÉVM-PM rendelet⁹⁹ következtében – amely jelentősen megemelte a lakásvásárláshoz felvehető kölcsön összegét – az V. ötéves tervidőszakban a kiosztott lakásvásárlási keretek száma meghaladta az építési keretek számát.¹⁰⁰ Ez a tendencia komoly támogatásra talált a Politikai Bizottság ülésén,

⁹⁵ Jegyzőkönyv. A cigány lakosság helyzete és a tennivalók távlati terve (1974. augusztus 27.) MNL BAZVL XXIII-2a 117/1974.

⁹⁶ Jegyzőkönyv. A cigány lakosság helyzete és a további tennivalók (1974. szeptember 12.) MNL BAZVL XXIII-1a 21/1974.

⁹⁷ Jelentés a Politikai Bizottságnak a magyarországi cigány lakosság helyzetéről (1979. április 18.) MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770. ó. e.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ 13/1976. (IV. 15.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1976*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 440.

¹⁰⁰ BEREY Katalin: Szociális követelményeknek... I. m. 58.

amelynek negatív hatásával csak az 1980-as évek első felében szembesült a pártállam felső vezetése. Továbbra is szorgalmazták a munkahelyektől távol eső szerepkör nélküli településeken a cigánytelepi lakosság lakásvásárlását: „Ne tegyünk olyan megkötést, hogy olyan üresen álló házakat bocsássunk a rendelkezésükre, melyek közelében munkaalkalom van. Mert ahol 20-30 kilométerről van szó az nem nagy távolság, ha a közlekedés jó. [...] Ha anyagi lehetőségünk van, okosabb dolog a cigány lakosságot hozzájuttatni ezekhez, mintsem ezek üresen maradjanak.”¹⁰¹ Az ülésen ezt az álláspontot Kádár János is megerősítette: „A népi írók sírnak, hogy a falvak elnéptelenednek, üresen maradnak a paraszti házak. Úgy gondolom ezeket az üres paraszti házakat fel kellene használni arra, hogy oda cigányokat beköltöztessenek.”¹⁰²

Az V. ötéves tervidőszakban a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács elnökhelyettesének utasítására az ÉKV Osztály vezetője a Megyei Tanács Közlönyén keresztül tájékoztatta a tanácsokat a telepfelszámolás részleteiről.¹⁰³ Ezt az intézkedést azért tartotta fontosnak, mert az érintett tanácsok nem voltak tisztában a CS-lakást szabályozó rendeletekkel: „A telepek felszámolásáról szóló rendelkezéseket a tanácsok nem ismerik kellőképpen, illetve konkrét intézkedéseinél nem jár el helyesen és emiatt az akció sikeres végrehajtása nem a kívánt mértékben történik.”¹⁰⁴ Az ÉKV Osztály vezetője a Megyei Tanácstól az V. ötéves tervidőszakra másfélmillió forintot kért arra, hogy a telepszerűen épülő házakhoz ásott kutat és salakozott utat tudjanak építeni, valamint bővíthessék a víz- és a villanyhálózatot.¹⁰⁵ A helyi tanácsok

¹⁰¹ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1979. április 18-án megtartott üléséről (1979. április 18.) MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770. ó. e.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ 788/1977. TK.sz. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács elnökhelyettesétől (1977. március 22.) MNL BAZVL XXIII-24-24.

¹⁰⁴ Irányelv a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásával kapcsolatos lebonyolítási intézkedésekhez (1977. május 28.) MNL BAZVL XXIII-24-24.

¹⁰⁵ Feljegyzés Bujdos János tanácselnök-helyettes elvtárs részére (1976. november 19.) MNL BAZVL XXIII-24-24.

azért nem tudták ezt biztosítani, mert az ingyenes örökhasználatú telkek juttatása is jelentős anyagi terhet rótt rájuk.¹⁰⁶

Az országos tendenciával ellentétben a vizsgált megyében jóval több házépítési, mint lakásvásárlási keretet vettek igénybe. Az MTVB egyik jelentése ezt a következőkkel magyarázta: „Tekintve, hogy megyénkben már kevés olyan családi ház van, mely a műszaki követelményeknek megfelel és 25-30 évig üzemeltethető, ezért súlyt helyeztünk a lakásépítésre.”¹⁰⁷ 1976 és 1980 között 1800 kedvezményes kölcsönt kellett volna kiosztania a megyének, amelyekből csak 1201-et juttatott az érintetteknek; 740 CS-lakás-építési és 461 CS-lakás-vásárlási keretet (4. táblázat).¹⁰⁸

4. táblázat. A felhasznált CS- és célcsoportos lakáskeretek teleptípusonként, 1976–1980¹⁰⁹

A felhasználás megjelölése	Felhasznált lakás száma 1976–1980	Építés	Vásárlás
Kiemelt telepen	641	423	218
Egyéb telepen	395	200	195
Nem telepen	165	117	48
Összesen	1201	740	461

A nagymértékű lemaradás hátterében az állt, hogy a 13/1976. számú ÉVM-PM együttes rendelet által biztosított kölcsönösszszegből a telepi lakosok nem tudtak házat építeni vagy megfelelő lakást vásárolni. A tanácsok késleltették vagy nem tudták fedezni a telekkialakítást sem a telepszerű CS-lakások építéséhez.¹¹⁰ A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében megszüntetett telepi

¹⁰⁶ Feljegyzés Dr. Pusztai Béla általános tanácselnök-helyettes elvtárs részére (1976. július 7.) MNL BAZVL XXIII-11-36-E-0 1599/1976.

¹⁰⁷ Beszámolótervezet a BAZ megyében élő cigány lakosság helyzetéről (1978. június 29.) MNL BAZVL XXIII-24-16.

¹⁰⁸ Feljegyzés Dr. Pusztai Béla Elvtársnak a Megyei Tanács Általános Elnökhelyettesének (1980. január 25.) MNL BAZVL XXIII-11-36-E-0 15039/1979.

¹⁰⁹ Előterjesztés a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról (1981.) MNL BAZVL XXIII-2a 149/1981.

¹¹⁰ Beszámolótervezet a BAZ megyében élő cigány lakosság helyzetéről (1978. június 29.) MNL BAZVL XXIII-24-16.

épületek közel 62 százaléka kiemelt telepen helyezkedett el. Az elnöki keret terhére 165 olyan család jutott jobb lakáskörülmények közé, akik nem a CS-lakás-programot szabályozó rendelet hatálya alá tartozó telepeken, de hasonlóan rossz körülmények között laktak.

1979-ben a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága ismételten napirendre tűzte a cigány lakosság helyzetének javítására tett intézkedések értékelését. Az előterjesztés szerint a cigánytelepek száma 190-re csökkent, ahol a megye cigány lakosságának közel 40 százaléka lakott. A KÖJÁL a 190 telepből azt a 154-et vizsgálta, amelyeken nagyobb számban éltek cigányok.¹¹¹ Ezekről a cigánytelepekről a következőket állapította meg: „107 telepen kútak találhatóak, a kútak műszaki állapota többségükben rossz, a víz minősége nem felel meg az ivóvíznormáknak. 45 telepen vezetékes az ivóvízellátás, egy telepen foglalt forrásból, egy telepen foglalatlan forrásból nyerik az ivóvizet. A telepek többségénél kevés, vagy egyáltalán nincs WC, szeméttároló, szennyvízelvezető. A telepi lakások 60%-a putri vályog tákolmány.”¹¹² Vagyis a tanácsok a cigánytelepek jelentős részén elmulasztották azok kommunális ellátottságát javítani a telep felszámolásáig. Ezt már az 1961-es párthatározat és a végrehajtására kiadott megyei határozatok is előírták, ám a közel húsz év alatt a tanácsok nem tudtak számottevő előrelépést felmutatni e téren (5. táblázat).

1979-re a cigánytelepek száma Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 190-re csökkent, 1974-től 1979-ig a Megyei Tanács közel 20 százalékkukat számolta fel. Az ülés zárásaként kiadott határozat előírta, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel fel kell gyorsítani a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” felszámolását. Az illetékes tanácsoknak meg kellett vizsgálniuk annak a lehetőségét, hogy milyen módon lehetne tanácsi lakásokba költöztetni a CS-lakás-programban részt venni nem tudó, hitelképtelen telepi lakosokat. A határozat kilátásba helyezte a vásárolt vagy épített házakban élő családok utógondozását is.¹¹³

¹¹¹ Beszámoló a megyében élő cigány lakosság helyzetéről, életkörülményeik alakulásáról és a további feladatokról (1979.) MNL BAZVL XXIII-2a 140/1979.

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo.

5. táblázat. A cigánytelepek száma Borsod-Abaúj-Zemplén megye járásaiban és városaiban 1974-ben és 1979-ben¹¹⁴

Járás/város	Cigánytelepek száma, 1974	Cigánytelepek száma, 1979
Edelényi járás	27	26
Encsi járás	65	51
Mezőcsáti járás	14	11
Mezőkövesdi járás	3	3
Miskolci járás	25	18
Ózdi járás	31	27
Sátoraljaújhelyi járás	26	20
Szerencsi járás	19	13
Miskolc	5	4
Kazincbarcika	1	–
Leninváros	1	–
Mezőkövesd	2	–
Ózd	10	9
Sárospatak	6	4
Sátoraljaújhely	–	–
Összesen	235	190

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács a VI. ötéves tervidőszakra 1080 kedvezményes lakásépítési, illetve lakásvásárlási keret felhasználására kapott lehetőséget az Építésügyi Városfejlesztési Minisztériumtól.¹¹⁵ 1981-ben az MTVB határozatot adott ki *A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása* címmel. A határozat jóváhagyta a VI. ötéves tervidőszakra biztosított keretek elosztását, valamint hozzájárult 60 célcsoportos CS-lakás megépítéséhez a megyei lakásberuházás terhére.¹¹⁶ A Megyei Tanács a keretek 64,5 százalékát

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Előterjesztés a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról (1981.) MNL BAZVL XXIII-2a 149/1981.

¹¹⁶ Uo.

házépítésre, 35,5 százalékát lakásvásárlásra kívánta fordítani a tervidőszakban. A fennmaradó 110 keretet pedig olyan családok lakáshelyzetének a javítására tartotta fenn, amelyek nem telepen, de rendkívül rossz viszonyok között laktak.¹¹⁷ 1982-ben a megyei Végrehajtó Bizottság a célcsoportos CS-lakások elosztásáról rendelkezett, amelyeket a CS-lakás-programban részt venni nem tudó személyeknek biztosítottak: „A célcsoportos keretből megvalósuló lakások építésére csak az elaggott, munkaképtelen családok, személyek telepről való kihozatala érdekében kerülhet sor.”¹¹⁸ A célcsoportos házakat elsők között a barlanglakásokban élő nem cigányoknak juttatták.¹¹⁹

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Párt Végrehajtó Bizottsága 1983. május 4-én átfogóan tárgyalta a cigány lakosság helyzetének javítására tett intézkedések eredményeit az 1965-ös megyei párthatározat óta.¹²⁰ Az ülésre előterjesztett anyag a telepfelszámolás ellentmondásos következményeiről számolt be:

„Nem sikerült maradéktalanul megvalósítani a Megyei Párt VB határozatában megjelölt azon feladatokat, mely szerint a városokban, községekben szétszórtan kapjanak lakást, építési telket a telepen élő családok. Ezt azt eredményezte, hogy többségében mind a »CS« akcióban, mind az árvizes kölcsönrel épült lakások egybefüggően, s többnyire a települések szélén kaptak helyet [...] S így bár a hagyományos telep felszámolásra került, az elszigeteltség nem változott meg. Az a tény, hogy a cigány családok többsége telepről kikerült, még a kikerültek egy részének a problémáját sem oldotta meg véglegesen. [...] A lakásban lakók számában évről-évre jelentős növekedés következett be [...] Sok esetben előfordul, hogy egy lakásban a több generáció mellett 3-4 család is él közösen.”¹²¹

A telepek nagy részét ugyan sikerült felszámolniuk a tanácsoknak, de újabb cigánytelepek jöttek létre, amelyeken a CS-

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Előterjesztés a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásához biztosított célcsoportos lakás elosztásáról (1982.) MNL BAZVL XXIII-2a 158/1982.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ A Megyei Párt Végrehajtó Bizottság 1983. május 4-i határozata a cigány lakosság helyzetéről (1983. május 4.) MNL BAZVL XXIII-24-21.

¹²¹ Uo.

lakásokban rendkívüli mértékű zsúfoltság alakult ki. A lakásvásárlási program hatásait a jelentés nem ismertette, holott ekkor már a megye felső vezetésének is tisztában kellett lennie az aprófalvak gettósodásával. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a megépült CS-lakások egy része rendkívül hanyag minőségben készült el. 1972-ig zömmel építőipari szövetkezetek foglalkoztak a CS-lakások kivitelezésével. Az 1973-as építőanyag-árrendezés következtében a megemelkedett költségek miatt a szövetkezetek már nem tudták a változatlan összegű CS-lakás-keretből felépíteni a házakat. 1973-tól csak kisiparosok vállalták el a CS-lakások építését jelentős adókedvezmények fejében.¹²² A kisiparosokat gyakran a tanács jelölte ki az adóhátralékos vállalkozók közül, vagy annak fejében számos, a CS-lakás építésénél előnyösebb munkát ígért nekik.¹²³ A kisiparosok egy részét a szándékos csalás lehetősége is vezérelte a munkák elvállalásában.¹²⁴ A kisiparosoknak „köszönhetően” a CS-lakás-program rövidesen hírhedtté vált a visszaélések miatt. Több szociológiai és szociográfiai tanulmány beszámolt a kivitelezéssel kapcsolatos hiányosságokról, valamint a felhasznált építőanyagok gyenge minőségéről.¹²⁵ Borsod-Abaúj-Zemplén megyében szintén gyakoriak voltak a kisiparosok visszaélései, amelyekről a legrészletesebb képet a Miskolci Igazságügyi Műszaki Szakértői Iroda munkatársainak a jelentéseiből kaphatjuk. A kirendelt műszaki szakértők a helyszínen vizsgálták az építési hibákat, a felhasznált építőanyagok minőségét, és meghatározták az ezekből fakadó árcsökkenés mértékét is. A vizsgált igazságügyi mérnökszakértői vélemények szerint probléma merült fel az ács- és tetőfedő-, az

¹²² BAZ megyében élő cigány lakosság helyzete, beilleszkedésük elősegítése érdekében teendő intézkedések (1976. március 12.) MNL BAZVL XXIII-24-24.

¹²³ BEREY Katalin: A szociális követelményeknek... I. m. 15.

¹²⁴ DEMSZKY Gábor: „CS”. *Kritika*, 1980/10. 20.

¹²⁵ LENGYEL Gabriella: Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben. In: ANDOR Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982. 152.; DIÓSI Ágnes: *Cigányút*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 166.; BEREY Katalin: A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése. In: UTASI Ágnes–MÉSZÁROS Ágnes (szerk.): I. m. 106–144.

épületasztalos-, a kőműves-, az épületbádogos-, a festő-mázoló és az üvegesmunkák során.¹²⁶

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága (APB) 1984. október 2-i ülésének állásfoglalása szintén felhívta a figyelmet a fenti jelenségre:

„A cigányság lakáskörülményeinek alakulását is a differenciálódás jellemzi. Egy részének jelentősen javultak a lakáskörülményei [...] Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben készült kis alapterületű lakások számottevő része zsúfoltabbá vált. Új, nagyrészt vagy teljesen cigányok által lakott települések, településrészek jöttek létre. [...] A kommunális ellátottság hiányosságai egyes településeken azzal a veszéllyel járnak, hogy új telepek jöhetnek létre.”¹²⁷

Az állásfoglalás kifejtette, hogy a telepen maradt családoknak önhibájukon kívül nincs lehetőségük részt venni a CS-lakásprogramban. Tanácsi lakásra ugyan jogosultak lettek volna, de azokban a falvakban, amelyek szélén laktak, többnyire nem épültek ilyen házak.¹²⁸

Az MSZMP KB APB által kiadott állásfoglalás végrehajtása érdekében a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1984-ben napirendre tűzte a megyei cigányság helyzetének a megvitatását. A Végrehajtó Bizottság a megyei pártközponthoz hasonlóan komoly visszásságokról számolt be az újonnan létrehozott cigánytelepekkel kapcsolatban. Az ülésen tárgyalt jelentés szerint a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” száma 156-ra csökkent, amelyeken több mint 17 ezer személy lakott közel 2400 épületben.¹²⁹ A megmaradt cigánytelepek kommunális ellátottságának javításával továbbra sem foglalkoztak az illetékes tanácsok: „A lakások egy részéhez kiépített út nem vezet, többségének nincs alapozása, megoldatlan a szennyvíz elvezetése, nincs minden lakásnak árnyékszéke. Ilyen körülmények között

¹²⁶ HAJNÁCZKY Tamás: Források a kisiparosok CS-lakás programbeli visszaéléseiről. *Romológia*, 2017/13. 90–105.

¹²⁷ Jelentés a magyarországi cigány lakosság helyzetéről, javaslat az időszerű feladatokról (1984. október 2.) MNL OL M-KS 288. f. 288. f. 41/1984/434. ó. e.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács Elnökének beszámolója a megyében élő cigány lakosság helyzetéről (1984.) MNL BAZVL XXIII-1a 38/1984.

nagyon nehéz egészséges életvitelt, életformát kialakítani.”¹³⁰ Nehézséget jelentett továbbá, hogy a VI. ötéves tervidőszakban az ózdi és a miskolci¹³¹ cigánytelepeken lakók létszáma rohamosan emelkedett. Döntő többségük tanácsi bérlakást szeretett volna igényelni, de azok korlátozott száma miatt a lakáshelyzetük ki-látástalanná vált.¹³²

Az 1980-as évek második felében a telepfelszámolás rend-kívüli mértékben lelassult, aminek az okát az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium abban látta, hogy elfogytak az in-gyenesen juttatható házhelyek, a kisiparosoktól megvonták az adókedvezményt, az építőanyag ára jelentősen megemelkedett, és a telepi lakosok nagyrészt hitelképtelenek voltak. A folyamat-ban az is közrejátszott, hogy ebben a tervidőszakban jelentősen csökkentették az igényelhető CS-lakás-keretek számát, annak ellenére, hogy 1984-ben még több mint 42 ezer személy lakott a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken”.¹³³ Az 1980-as évek második felében a pártállam rádöbbsent a telepfel-számolás teljes kudarcára, valamint a hozzá fűzött remények tarthatatlanságára:

„Ma már tudjuk, hogy téves volt az az elképzelés, amely a hat-vanas évek közepén alakult ki, hogy a cigányok széttelepítésé-vel megoldódik a cigánykérdés. Sokan úgy gondolták, hogy a te-lepi családok szétköltöztetése más családok közé automatiku-san átveszik környezetük szokásait, és teljesen beolvadnak a la-kosság közé. Az utóbbi években azonban egyre szélesebb kör-ben válik ismertté, hogy a cigányság nem csupán egy szociá-lisan, kulturálisan hátrányos helyzetben lévő népréteg, hanem egy sajátos kultúrával, tradíciókkal rendelkező etnikai csoport. Ezért azon túl, hogy rövid távon a teljes asszimilációnak (beol-vasztásnak) nincs is realitása, az erőltetett asszimiláció ellenté-

¹³⁰ Uo.

¹³¹ A miskolci cigányságról készült korabeli felmérést lásd: Tóth Pál: Cigányok egy vidéki nagyvárosban. Szociológiai felmérés Miskolc cigány lakosságának körében. *Borsodi Szemle*, 1988/1. 33–40.; Tóth Pál: A miskolci cigány lakosság belső tagozódása. *Borsodi Szemle*, 1990/1. 17–21.

¹³² A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács Elnökének beszámolója a megyé-ben élő cigány lakosság helyzetéről (1984.) MNL BAZVL XXIII-1a 38/1984.

¹³³ BEREY Katalin: Szociális követelményeknek... I. m. 58–59., KOZÁKNÉ KESZEI Veronika: I. m. 106.

tes szocialista elveinkkel, amelyet a kisebbségek viszonylatában tanúsítunk.”¹³⁴

A fenti sorokat Kozákné Keszei Veronika, a Tárcaközi Koordinációs Bizottság titkára vetette papírra az 1980-as évek második felében. Nála szókimondóbban fejtette ki – szintén 1986-ban – ugyanezt a kérdést Pozsgay Imre egy vele készített interjúban:

„Hiszen hosszú ideig azt, hogy cigánykérdés van Magyarországon, nem nagyon ismertük el, egyszerűen a cigányság szociális beilleszkedési problémáiról esett szó, és ebből az aspektusból megközelítve az ügy bizonyos fokig lesüllyedt településpolitikai, szociálpolitikai kérdéssé, és ezzel együtt lakáselosztássá, a beilleszkedést és az asszimilációt sürgető politikai magatartássá. [...] Tehát egész politikai szemléletünkben előrelépés történt, amikor a tisztán szociális és beilleszkedési problémakör etnikai kérdésként vetődött fel.”¹³⁵

A tervidőszak elején a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága kiadta a *Feladatterv a Minisztertanács 3223/1985. sz. határozatának végrehajtására* című határozatát a telepfelszámolás hatékonyságának fokozására. A megyei határozat előírta az érintett tanácsoknak, hogy a telepek felszámolásához biztosítaniuk kell a megfelelő számú építési telket. A házhelyek kialakításához a települések igényeljenek állami hozzájárulást. Azoknak a hátrányos helyzetű családoknak, amelyek szociális körülményeik miatt képtelenek részt venni a CS-lakásprogramban, szociális bérlakást kellett juttatni.¹³⁶ A határozat a cigány lakosságot vádolva előírta, hogy „meg kell akadályozni a

¹³⁴ KOZÁK Istvánné: *Útmutató a cigányság lakóhelyi beilleszkedésének segítéséhez*. Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, Budapest, 1986. 7.

¹³⁵ MURÁNYI Gábor: A szociológiai és történeti tények szava. Beszélgetés Pozsgay Imrével. In: MURÁNYI Gábor (szerk.): *„Egyszer karolj át egy fát.” Cigányalmach*. TIT Országos Központja, Budapest, 1986. 5–6.

¹³⁶ *Feladatterv a Minisztertanács 3223/1985. sz., a cigány lakosság helyzetének, életkörülményeinek javításával kapcsolatos időszerű feladatokról szóló határozata végrehajtására* (1985. október 8.) MNL BAZVL XXIII-2a 193/1985.

kedvezményes akcióban épült lakások, lakóterületek állagromlását, újabb telepek kialakulását”.¹³⁷

A minisztertanácsi határozatnak megfelelően a vizsgált megyében létrehozták a „cigány lakosság társadalmi beilleszkedését segítő főállású családgondozói” hálózatot, amelynek az 1984-es APB-állásfoglalás helyi szintű érvényesítése lett a feladata.¹³⁸ A cigánytelepekkel kapcsolatban a következőket írták elő a családgondozóknak: felmérést kellett készíteniük a cigánytelepekről, valamint bárminemű bűncselekményt vagy arra utaló jelet jelenteniük kellett a Belügyminisztérium körzeti megbízottjának és a szakigazgatási szerveknek. Vagyis a családgondozói hálózat részben besúgó szervezetként is működött.¹³⁹ Borsod-Abaúj-Zemplén megyében – az országos tendenciával szemben – egészen 1989-ig mérsékelt eredményeket tudtak felmutatni a telepfelszámolás terén. Az Építésügyi Osztály egységes szerkezetbe foglalta a telepfelszámolással kapcsolatos jogszabályokat az illetékes szervek tájékoztatására. A megyében ezt a dokumentumot rendszeresen ismertették a tanácsokkal: „A helyi tanácsi vezetők továbbképzési programjába beépítettük az ezzel kapcsolatos jogszabályi lehetőségeket, de ezzel egyidejűleg, ahol sok család élt telepeken, rétegtalálkozókon, ankétion velük is ismertettük.”¹⁴⁰ A megyei Cigányügyi Koordinációs Bizottság minden évben beszámoltatta az Építésügyi Osztályt a rendelkezésre álló keretekről és a telepek felszámolásának menetéről. A Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága az alacsony jövedelemre és a rossz szociális helyzetre való tekintettel mentesítette a rászorulókat a 2/1965. ÉM-PM együttes rendelet által előírt 10 százalékos előtakarékosság alól. Az MTVB megelőlegezte több község tanácsának a házhelyek ki-

¹³⁷ Uo.

¹³⁸ Jegyzőkönyv. Jelentés a megyében élő cigány lakosság helyzetéről, a további feladatokról (1984. szeptember 25.) MNL BAZVL XXIII-1a 38/1984., Előterjesztés a cigány lakosság társadalmi beilleszkedését segítő főállású családgondozók beállítására, a 48/VB. 1984. (III. 27.) sz. határozat módosítására (1985.) MNL BAZVL XXIII-2a 192/1985.

¹³⁹ Főállású cigánycsaládokat gondozók, illetve családsegítők munkaköri leírása (1987. január) MNL BAZVL XXIII-24-7.

¹⁴⁰ Jelentés a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében élő cigány lakosság helyzetéről (1989.) MNL BAZVL XXIII-1a 41/1989.

alakításához szükséges anyagi fedezetet is.¹⁴¹ A VII. ötéves tervidőszak végére Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a cigánytelepek száma 156-ról 97-re csökkent. A telepi épületek közel 30 százalékat sikerült felszámolni, de még így is több mint 8000 ember lakott rendkívül rossz telepi körülmények között (6. táblázat).

6. táblázat. A cigánytelepek adatai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1984-ben és 1989-ben¹⁴²

	1984	1989
Telepek száma	156	97
Telepi épületek száma	2367	1403
Telepi lakosok száma	17 507	8329
Telepi családok száma	3098	2089

A CS-lakás-programmal a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága utoljára az 1989 decemberében megtartott ülésén foglalkozott, amelyen kifejtette, hogy a CS-lakás-program megszűnésével a telepen maradt személyek helyzete kilátástalanná vált:

„1989. január 1-jével a kedvezményes kamatmentes hitellel történő lakásépítés, illetve -vásárlás lehetősége megszűnt. Minden magyar állampolgár egyenlő hitelfeltételekkel oldhatja meg lakáshelyzetét. Ezzel a rendelkezéssel a telepeken élő családok lakáshelyzetének megoldása kilátástalanná vált, mivel az alacsony jövedelemmel rendelkező, többgyermekes családok még folyamatos munkaviszony esetében is az OTP-nél hitelképtelenek. A megyei céltámogatást Miskolc, Ózd és Felsővadász tanácsain kívül egy helyi tanács sem igényelte, tekintettel arra, hogy a megyei támogatás és a lakás bekerülési költsége közötti különbözetet saját forrásból kellene fedeznie.”¹⁴³

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács Elnökének beszámolója a megyében élő cigány lakosság helyzetéről (1984.) MNL BAZVL XXIII-1a 38/1984., Jelentés a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében élő cigány lakosság helyzetéről (1989.). MNL BAZVL XXIII-1a 41/1989.

¹⁴³ Uo.

Összefoglalás

Az Osztrák–Magyar Monarchia végóráiban az úgynevezett „cigánykérdés” a vándorló cigányok megregulázását és karhatalommal való letelepítését jelentette. A Horthy-korszak derekán a „cigánykérdés” tartalmában megváltozott, a hatalom a cigánytelepekre szegezte árgus tekintetét, mivel a cigánytelepek és a cigánytelepi lakosság száma rohamosan gyarapodott az országban. A bürokrácia egyre több szintjén szorgalmazták a cigánytelepek felszámolását. Az indokok széles skálán mozogtak, azonban alapvetően két főbb irányvonalat lehetett elkülöníteni. Az egyik közegészségügyi és rendészeti szempontokra hivatkozva a szegregáció fenntartása mellett képzelte el a nyomortelepek felszámolását, míg a másik a cigányság asszimilálása érdekében a nem cigányok közé költöztette volna be őket. A koalíciós időszakban, valamint a Rákosi-korszakban ugyanez a dilemma jellemezte a tanácsi apparátust és a felsőbb szerveket a cigánytelepek jövőbeli sorsával – vagy éppen sorstalanságával – kapcsolatban. A több évtizedes múltra visszanyúló vita végére a pontot a Kádár-korszak tette. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961-ben lefektette a kényszerasszimilációs cigánypolitikát, amelynek egyik eszközét a cigánytelepek felszámolásában látta. A cigánytelepi lakosságot a nem cigányok közé kívánták beköltöztetni asszimilációs céllal. A pártállam rövidesen útjára indította a CS-lakás-programot, ami kimondottan kedvező fogadtatásra lelt Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A vizsgált megyében volt a legmagasabb a cigányok és a cigánytelepek száma, így kiemelt területévé vált a pártállami cigánypolitikának és a telepfelszámolási programnak. Szigorúan a számokra hagyatkozva, megállapítható, hogy az észak-magyarországi megyében a cigánytelepek jelentős részét sikerült felszámolni a szocialista korszakban. Azonban a valóság korántsem festett ennyire kedvező képet. Szembenhelyezkedve a felsőbb szervek által lefektetett kényszerasszimilációs cigánypolitikával, sok helyi tanács „modernebb cigánytelepeket” hozott létre a CS-lakások egy tömbbe építésével. A CS-lakás-program lakásvásárlási ága sok esetben a gettósodó falvak létrejöttének vagy a gettósodási

folyamat felgyorsulásának kedvezett Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Ezzel párhuzamosan a hagyományos cigánytelepek egy része is fennmaradt, ahol többnyire azok rekedtek, akik nem tudtak önerőből kitörni, vagy nem tudták teljesíteni a CS-lakás-programban való részvétel feltételeit. E jelenségek mind a felsőbb szervek, mind a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vezetés számára ismertek voltak, azonban a telepfelszámolási programon érdemben nem változtattak. Ugyanakkor a telepfelszámolási program kudarcának a hatására felsőbb szinteken megkérdőjelezték a CS-lakás-program mögött húzódó paradigmát, ami egyben a magyarországi cigányság kényszerasszimilációjának az elvetését jelentette.